

Investigating the Disparity between the Nature of the Imam’s Ownership and the Ownership of Muslims, Emphasizing Shahid Sadr’s Theory of “Financing Social Security from Anfal”

Sayyid Ali Sedaghat¹ , Sayyid Reza Hosseini²

1. Level 4 Graduate (PhD equivalent), Hawzah of Qom; and PhD Candidate in Economics, Research Institute of Hawzah and University (RIHU), Qom, Iran (Corresponding Author).

alisedaghat@rihu.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Economics, Research Institute of Hawzah and University (RIHU), Qom, Iran.

srhoseini@rihu.ac.ir

Received: 2025/02/04; Accepted 2026/02/21

Extended Abstract

Introduction and Objectives: From the perspective of Shahid Sadr, one of the three pillars of the Islamic economy is “social justice” (al-adālah al-ijtimā’iyah), which is manifested in the form of the wealth distribution system within Islamic society. He believes that Islam obligates the government to fully guarantee the livelihood of individuals in society. However, considering that not all members of society possess the same capability, for those who are able to work, the government provides the means of employment, enabling them to secure their livelihood and participate in productive economic activities. The government’s duty of “social security” (al-ḍamān al-ijtimā’ī), however, pertains to those who cannot meet their needs through work and effort, or those who are able to work but the government, due to exceptional circumstances, has been unable to create employment opportunities for them.

The main subject of this research, however, is the financial resources for social security, which represents one of the major challenges in its implementation. Typically, social security is financed through “general taxation,” “insurance premiums,” and “investment returns.” According to Shahid Sadr, Islam considers one of the primary functions of “Anfal” (Ar. Anfāl; sing. Nafal: spoils, or assets with no specific private or public ownership in Islamic jurisprudence) to be the financing of social security, and the verse of Fay’ (Ar. Fay’ – spoils acquired without war) is the clearest scriptural evidence indicating this. Although this theory of Shahid Sadr has a sound argumentative foundation, to present it coherently within his intellectual system and to substantiate it convincingly in academic circles, some theoretical challenges that arise in this context must be addressed.

To elaborate, Shahid Sadr’s view on “ownership from the perspective of Islam” holds that Islam recognizes “private ownership” (al-milkiyyah al-khāṣṣah), “public ownership” (al-milkiyyah al-‘āmmah), and “state/Imam’s ownership” (al-milkiyyah al-dawliyyah / al-imām) as three primary types of ownership. Although he posits a single social substance for the ownership of the state and the ownership of the Muslim community (Ummah), he considers them as two distinct legislative frameworks. One reflection of their difference is that the ruler is obliged to spend the wealth that is the public property of the entire Ummah to meet the needs of the collective Ummah and does not have the right to allocate such wealth to serve only a segment of the community, even if they are the disabled and needy. This is contrary to the assets owned by the state, which, according to the discretion of the legitimate ruler, can be allocated solely to a specific part of society.

Given this distinction, Shahid Sadr is well aware that the theory of “financing social security through Anfal” is only viable if Anfal is considered the property of the Imam of the Ummah. If it were the public property of the Ummah, it could not be allocated exclusively to the disabled and needy; rather, it would have to be spent on needs that benefit the entire Ummah. This is particularly relevant given that the current conventional borders among Islamic countries lack any endorsement or approval from the Shari’ah (Islamic Law), making it practically impossible and of little benefit to spend Anfal located within the geography of one Islamic state for the interests of the entire Islamic Ummah. Therefore, a contemporary Islamic state can utilize Anfal as an efficient financial source for the social security of the disabled and needy residing within its territory only if it possesses

the right, based on rational assessment of public interest (*maṣlaḥah*), to exclude other members of the Ummah from benefiting from these resources.

This is while, recently, the theory denying “state ownership” as distinct from “public ownership” has been proposed and has its proponents. According to them, all properties that evidence indicates belong to the Imam are, in reality, public wealth with the same applications as properties designated as belonging to Muslims. It is clear that this claim can have various implications in jurisprudence (*fiqh*) and, among other things, poses a significant obstacle to proving Shahid Sadr’s theory regarding financing social security from *Anfal*.

Thus, the primary objective of this article is to evaluate the validity or invalidity of Shahid Sadr’s theory of financing social security through *Anfal*, based on the jurisprudential premise that it is the Imam’s ownership, distinct from that of Muslims, and to examine the arguments presented for the unity of their nature.

Research Method: The method of this research is qualitative, employing an analytical-critical data processing approach regarding the evidence for the theory of the unity of the Imam’s and the Ummah’s ownership, collected through library sources. Furthermore, transmitted-revelatory data, gathered via computer systems and scientific software, has been examined using an *ijtihādī* (independent jurisprudential reasoning) method and a descriptive-analytical approach.

Findings:

1. Although the Imam’s ownership, based on its interpretation as the ownership of the institution of Imamate, shares a single social substance with the ownership of Muslims, they are two distinct legislative frameworks. The difference between them is reflected, among other things, in the necessity of spending Muslims’ assets for their general welfare.
2. This very point can pave the way for utilizing *Anfal* for the social security of the needy and disabled. This is because the verse of *Fay’* – which, from Shahid Sadr’s perspective, specifies the applications of *Anfal* in general – explicitly mentions its expenditure on the needs of orphans, the incapacitated (*zamin-gīrān* – lit. ‘grounded ones’), and stranded travelers (*dar rāh māndagān*).
3. The apparent meaning (*zāhir*) of the evidence that designates some properties as the Imam’s property and others as the Muslims’ property indicates a disparity in the nature of these two types of ownership. Similarly, the evidence indicating the analysis (permissibility of disposal) of *Anfal* for the Shi’a also has such an implication.

4. None of the arguments presented for the unity of the nature of the Imam's ownership and the ownership of Muslims possess sufficient rigor.

Discussion and Conclusion: Although the theory of financing social security from Anfal proposed by Shahid Sadr has a sound scientific foundation, its acceptance in academic circles as a preliminary step for legislation based on it requires proving several premises. Among these is the premise that the Imam's ownership of Anfal is distinct in nature from the ownership of Muslims, thereby allowing for its different allocation. The discussions and investigations in this article demonstrate that Shahid Sadr's theory faces no problem concerning this premise. Accordingly, based on the apparent meanings of the evidence and in line with the prevalent view (mashhūr) among jurists of all eras, the nature of the Imam's ownership must be considered distinct from that of the Ummah's ownership, given that none of the arguments presented to discount (şarf) these apparent meanings possess sufficient rigor.

Keywords: Social Security, Financing, Anfal, Shahid Sadr, Imam's Ownership, Disparity (Nature), Muslims' Ownership.

JEL Classification: Z12, H55, G29, G28, G23.

Cite this article: Sedaghat, Sayyid Ali, and Hosseini, Sayyid Reza (2026). A Systematic Review of Studies on Factors Affecting Market Governance. *Journal of Economic Essays; an Islamic Approach*, 23(49): 7-39.

بررسی تغایر ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان با تأکید بر نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از انفال» شهید صدر

سیدعلی صداقت^۱ ، سیدرضا حسینی^۲

۱. دانش آموخته سطح ۴ حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری، اقتصاد، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

alisedaghat@rihu.ac.ir

۲. دانشیار گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

srhoseini@rihu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: از دیدگاه شهید صدر، یکی از ارکان سه گانه اقتصاد اسلامی، «عدالت اجتماعی» است که در قالب نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی تبلور یافته است. وی معتقد است اسلام، دولت را موظف می‌داند که معیشت افراد جامعه را به گونه کامل تضمین نماید؛ اما نظر بدان که توانایی همه افراد جامعه یکسان نیست، آن دسته از کسانی که امکان کار کردن داشته باشند، دولت از طریق فراهم کردن ابزارهای کار، به آنها امکان تأمین معیشت و مشارکت در فعالیت‌های ثمربخش اقتصادی می‌دهد؛ اما وظیفه «تأمین اجتماعی» دولت، ناظر به کسانی است که نمی‌توانند با

نوع مقاله: پژوهشی

کار و تلاش، نیازهای خود را تأمین کنند و یا توان کار کردن دارند اما دولت به دلیل شرایط خاص و استثنایی خود، نتوانسته است فرصت کار را برای آنها پدید آورد.

اما موضوع اصلی این پژوهش، منابع مالی تأمین اجتماعی است که یکی از چالش‌های عمده اجرای تأمین اجتماعی می‌باشد و غالباً از منبع «مالیات عمومی»، «حق بیمه» و «عائدی سرمایه‌گذاری» تأمین می‌شود. اما به باور شهید صدر، اسلام یکی از اصلی‌ترین کارکردهای «انفال» را تأمین مالی تأمین اجتماعی دانسته و آیه «فی» روشن‌ترین دلیل شرعی بیانگر این مطلب می‌باشد. این نظریه شهید صدر اگرچه از پشتوانه استدلالی متقن برخوردار است، اما برای ارائه سازوار آن در منظومه فکری شهید صدر و اثبات مستدل آن در جوامع علمی، باید به برخی از چالش‌های نظری که در این زمینه به نظر می‌رسد، پاسخ داد. توضیح بیشتر آنکه، دیدگاه شهید صدر در مسئله «ملکیت از منظر اسلام» آن است که اسلام «ملکیت خصوصی، ملکیت عمومی و ملکیت دولتی (امام)» را سه گونه اصلی مالکیت می‌داند. وی اگرچه درون‌مایه اجتماعی واحدی را برای ملکیت دولت و ملکیت امت قائل است، اما این دو را دو قالب تشریعی متفاوت می‌داند که یکی از بازتاب‌های تفاوت آنها این است که زمامدار وظیفه دارد ثروت‌هایی که ملک عمومی همه امت هستند را برای برآوردن نیازهای مجموعه امت صرف نماید و حق ندارد این اموال را در خدمت بخشی از ایشان - لو ناتوانان و نیازمندان - درآورد؛ برخلاف اموال ملک دولت که طبق صلاحدید زمامدار شرعی، می‌تواند فقط به بخش خاصی از جامعه اختصاص یابد.

نظر به همین تفاوت، شهید صدر به خوبی آگاه است که نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال» صرفاً در صورتی قابل طرح است که انفال، ملک امام امت باشد؛ زیرا اگر ملک عمومی امت باشد، نمی‌توان مصرف آن را به ناتوانان و نیازمندان اختصاص داد؛ بلکه باید در هزینه‌هایی مصرف نمود که فایده آن به مجموع امت برسد؛ به‌ویژه آنکه مرزهای اعتباری کنونی میان کشورهای اسلامی، فاقد هرگونه امضا و تأیید شریعت است و هزینه کردن انفال موجود در جغرافیای یک دولت اسلامی در راستای منافع مجموع امت اسلامی عملاً ناممکن و بسیار کم‌فایده می‌باشد. از این رو، صرفاً در صورتی یک دولت اسلامی کنونی می‌تواند از انفال به‌عنوان یک منبع مالی کارآمد برای تأمین اجتماعی ناتوانان و نیازمندان ساکن در قلمرو حکومت خود بهره‌برد که حق منع سایر افراد امت از این منابع را براساس مصلحت‌سنجی خردورزانه داشته باشد.

نوع مقاله: پژوهشی

این درحالی است که اخیراً نظریهٔ انکار «ملکیت دولتی» در عرض «ملکیت عمومی» مطرح شده و طرفدارانی دارد. به باور ایشان همهٔ اموالی که در ادله، ملک امام دانسته شده، در حقیقت ثروت عمومی با مصارف یکسان با اموالی که ملک مسلمانان معرفی شده، می‌باشند. روشن است که این مطلب می‌تواند ثمرات گوناگونی در فقه داشته و از جمله مانع بزرگی برای اثبات نظریهٔ ایشان در زمینهٔ تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال باشد.

بنابراین، اصلی‌ترین هدف این مقاله آن است که درستی یا نادرستی نظریهٔ شهید صدر مبنی بر تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال را براساس پیش‌فرض فقهی ملکیت امام و نه مسلمانان ارزیابی نموده و ادلهٔ مطرح شده برای وحدت ماهیت آنها را بررسی کند.

روش تحقیق: روش این تحقیق، کیفی بوده و نسبت به ادلهٔ نظریهٔ وحدت ملک امام و امت که از طریق منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده، داده‌پردازی تحلیلی-انتقادی صورت گرفته است؛ چنان‌که داده‌های نقلی-وحيانی که از طریق سامانه‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی گردآوری شده، به شیوهٔ اجتهادی و با روش توصیفی-تحلیلی بررسی شده است.

یافته‌ها:

۱. اگرچه ملکیت امام بنا بر تفسیر آن به ملکیت منصب امامت درون‌مایهٔ اجتماعی واحدی با ملکیت مسلمانان دارند، اما دو قالب تشریحی متفاوت هستند که تفاوت آنها در مواردی از جمله لزوم صرف اموال مسلمانان در مصالح عموم آنها بازتاب می‌یابد.

۲. همین نکته می‌تواند زمینه‌ساز بهره‌مندی از انفال برای تأمین اجتماعی نیازمندان و ناتوانان باشد؛ زیرا آیهٔ فی- که از دیدگاه شهید صدر مصارف عموم انفال را بیان می‌کند- به صرف آن در نیازهای یتیمان و زمین‌گیران و در راه ماندگان تصریح کرده است.

۳. ظاهر ادله‌ای که برخی از اموال را ملک امام و برخی دیگر را ملک مسلمانان می‌دانند، تغایر ماهیت این دو ملکیت است؛ چنان‌که ادله‌ای که بیان‌گر تحلیل انفال برای شیعیان هستند نیز چنین ظهوری دارند.

۴. هیچ‌یک از ادلهٔ مطرح شده برای وحدت ماهیت ملک امام و ملک مسلمانان، اتقان کافی ندارد. بحث و نتیجه‌گیری: اگرچه نظریهٔ تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال که توسط شهید صدر مطرح شده، از پشتوانهٔ علمی متقنی برخوردار است، اما پذیرش آن در مجامع علمی به‌عنوان

نوع مقاله: پژوهشی

مقدمه‌ای برای قانون‌گذاری براساس آن، نیازمند اثبات مقدماتی است که از جمله آنها این است که ملکیت انفال برای امام متغایر با ملکیت مسلمانان است و لذا مصرف آن نیز می‌تواند متفاوت باشد. بحث‌ها و بررسی‌های این مقاله نشان می‌دهد که نظریه شهید صدر از جهت این پیش‌فرض، با هیچ اشکالی روبه‌رو نیست و باید طبق ظواهر ادله و همراه با نظر مشهور میان فقیهان تمام اعصار، ماهیت ملکیت امام را متفاوت با ملکیت امت دانست؛ زیرا هیچ‌یک از ادله‌ای که برای صرف از این ظواهر ارائه شده‌اند، اتقان کافی ندارند.

واژگان کلیدی: تأمین اجتماعی، تأمین مالی، انفال، شهید صدر، ملکیت امام، تغایر، ملکیت مسلمانان.

طبقه‌بندی JEL: G23, G28, G29, H55, Z12.

استناد: صداقت، سیدعلی، و حسینی، سیدرضا (۱۴۰۵). بررسی تغایر ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان با تأکید بر نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از انفال» شهید صدر. مجله جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۳(۴۹): ۷-۳۹.

۱. مقدمه

از دیدگاه شهید صدر، یکی از ارکان سه‌گانه اقتصاد اسلامی، «عدالت اجتماعی» است که در قالب نظام توزیع ثروت در جامعه اسلامی تبلور یافته است (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۲۸۸). وی معتقد است اسلام دولت را موظف می‌داند که معیشت افراد جامعه را به‌گونه کامل تضمین نماید؛ اما نظر بدان‌که توانایی همه افراد جامعه یکسان نیست، آن دسته از کسانی که امکان کار کردن داشته باشند، دولت از طریق فراهم کردن ابزارهای کار، به آنها امکان تأمین معیشت و مشارکت در فعالیت‌های ثمربخش اقتصادی می‌دهد؛ اما وظیفه «تأمین اجتماعی» دولت ناظر به کسانی است که نمی‌توانند با کار و تلاش، نیازهای خود را تأمین کنند و یا توان کار کردن دارند؛ اما دولت به‌دلیل شرایط خاص و استثنایی خود، نتوانسته فرصت کار را برای آنها پدید آورد.

به باور شهید صدر، تأمین اجتماعی بر دو اصل «همیاری همگانی» و «حق مردم در درآمدهای عمومی دولت» استوار است. طبق اصل اول، نیازهای حیاتی و اصلی افراد تأمین می‌شود و طبق اصل دوم، دولت گستره بیشتری از نیازها و سطح بالاتری از زندگی واجدان شرایط را تأمین می‌کند (همان، ص ۶۶۱-۶۶۲). اما موضوع اصلی این پژوهش، منابع مالی تأمین اجتماعی طبق اصل دوم است؛ مسئله‌ای که معضل اصلی تحقق تأمین اجتماعی برای دولت‌ها بوده و مطالعات بسیاری درباره آن انجام شده است (عزیزی مهر، ۱۴۰۱؛ احمدوند و دیگران، ۱۴۰۱؛ کریمیان، ۱۴۰۱؛ مشیری تبریزی، ۱۳۹۸).

دولت‌ها غالباً تأمین اجتماعی را از منبع «مالیات عمومی»، «حق بیمه» و «عائدی سرمایه‌گذاری» تأمین مالی می‌کنند؛ با این تفاوت که در نظام‌های بورژوایی، اتکای اصلی دولت‌ها (چهل تا هشتاد درصد) بر روی مالیات و بودجه‌های دولتی است و در نظام‌های بیسمارکی حق بیمه اجباری کارفرمایان و مستخدمان، منبع اصلی تأمین اجتماعی می‌باشد (حسینی، ۱۳۹۴، ص ۹۳). اما به باور شهید صدر، اسلام یکی از اصلی‌ترین کارکردهای «انفال» را تأمین مالی تأمین اجتماعی دانسته است (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۵۳۵) و ما می‌دانیم که این منبع مالی در بسیاری از کشورهای اسلامی از جمله ایران، از غنای بسیار خوبی برخوردار است و می‌تواند حجم قابل توجهی از تأمین اجتماعی ناتوانان و نیازمندان را پوشش دهد؛ زیرا بسیاری از فقیهانی که انفال را فقط با مثال تعریف کرده‌اند، «زمین‌های موات»^۱ زمین‌هایی

۱. مقصود از «اراضی موات» در اصطلاح فقهی، آن دسته از زمین‌هایی هستند که نه به خودی خود آبادند و نه توسط انسان‌ها آباد شده‌اند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص ۲۷۸).

که بدون جنگ فتح شود، زمین‌هایی که مالکان آنها منقرض شده‌اند، قلّه کوه‌ها، دره‌ها، ارث بی‌وارث، نیزارها، دریاها، بیابان‌ها و هدایای منقول و غیرمنقول پادشاهان» را در شمار انفال دانسته‌اند (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۸؛ طوسی، ۱۴۰۰ق، ص ۱۹۹؛ ابن‌براج، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۱۸۶؛ ابن‌زهره، ۱۴۱۷ق، ص ۲۰۴؛ سلار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۴۰؛ ابن‌فهد حلی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۸۴)؛ بلکه برخی از بزرگان، معادن را نیز از جمله انفال می‌دانند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۳۸؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۸؛ سلار، ۱۴۰۴ق، ص ۱۴۰؛ ابن‌براج، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۱۸۶؛ سبزواری، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۵۶۴؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۲، ص ۴۸۰؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۲۱۴؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۰، ص ۱۶۲؛ انصاری الف، ۱۴۱۵ق، ص ۳۶۶؛ اصفهانی و خمینی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۱۷).

برخی از فقها هم ضابطه‌مند انفال را تعریف کرده، هر «مال بی‌مالک» را از انفال دانسته‌اند (خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۴۱؛ منتظری، بی‌تا، ص ۶۰-۶۱). شهید صدر نیز به همین نظر تمایل دارد (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۴۴۹). اما اصلی‌ترین استدلال شهید صدر برای امکان بهره‌مندی از انفال برای تأمین مالی تأمین اجتماعی، آیه «فی» است (همان، ۶۶۸):

«وَمَا أَفَاءَ اللَّهِ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْهُمْ، فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ، وَلَكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلَىٰ مَنْ يَشَاءُ، وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ. مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ، فَلِلَّهِ، وَلِلرَّسُولِ، وَلِلَّذِي الْقُرْبَىٰ، وَالْيَتَامَىٰ، وَالْمَسَاكِينِ، وَابْنِ السَّبِيلِ، كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ (حشر ۶ و ۷)؛ و آنچه را خدا از آنان [یهود] به رسولش بازگردانده (و بخشیده) چیزی است که شما برای به دست آوردن آن (زحمتی نکشیدید) نه اسبی تاختید و نه شتری؛ ولی خداوند فرستادگان خود را بر هر کس که بخواهد مسلط می‌سازد؛ و خدا بر هر چیز تواناست. آنچه را خداوند از اهل این آبادی‌ها به رسولش بازگرداند، از آن خدا و رسول و خویشاوندان او، و یتیمان و زمین‌گیران و در راه ماندگان است، تا (این اموال عظیم) در میان ثروتمندان شما دست به دست نگردد».

حال اگرچه این آیه شریفه فقط ناظر به مصرف «فی» است و شهید صدر نیز معنای اصلی آن را «غنیمت‌هایی که مسلمانان بدون جنگ از کفار به دست می‌آورند» - که فقط یکی از مصادیق انفال است - می‌داند، اما ایشان معتقد است در اصطلاح شریعت، «فی» به مطلق «انفال» اطلاق می‌شود و به روایتی از امام محمدباقر (علیه السلام) استناد می‌کند که حضرت در بیان مصادیق «فی و انفال»، تنها به این دسته

از غنائم اکتفا نمی‌کنند؛ بلکه زمین‌های ویران یا دره‌ها را نیز ذکر نموده و در پایان می‌فرمایند: «همه اینها از فئی هستند» (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۳۴، ح ۱۰)؛ ایشان دلالت این روایت را در اطلاق «فئی» بر هر ثروتی که ملک منصب پیامبر یا امام باشد، واضح می‌داند (صدر، ۱۴۱۷، اق، ۶۸۱).

به نظر می‌رسد این نظریه شهید صدر اگرچه از پشتوانه استدلالی متقنی برخوردار است، اما برای ارائه سازوار آن در منظومه فکری شهید صدر و نیز اثبات مستدل آن در جوامع علمی، باید به برخی از چالش‌های نظری که در این زمینه به نظر می‌رسد، پاسخ داد. توضیح بیشتر آنکه، شهید صدر پیکره کلی اقتصاد اسلامی را مبتنی بر سه رکن اساسی می‌داند و نخستین رکن را «اصل مالکیت چندگانه» می‌داند. از دیدگاه وی، اسلام بر خلاف مکتب سرمایه‌داری که به محوریت «ملکیت خصوصی» باور دارد و نیز برخلاف مکتب سوسیالیسم که به «ملکیت اشتراکی» اصالت می‌بخشد، به سه گونه «ملکیت خصوصی، ملکیت عمومی و ملکیت دولتی» معتقد است و به هریک از آنها، حوزه عمل ویژه‌ای اختصاص داده و هیچ‌یک از آنها را امری نادر و استثنایی یا راه‌چاره‌ای زودگذر برای پاسخگویی به شرایط خاص اجتماعی به شمار نمی‌آورد (صدر، ۱۴۱۷، اق، ۲۸۱-۲۸۲).

وی اگرچه برای ملکیت دولت و ملکیت عمومی، درون‌مایه اجتماعی یکسانی قائل است، اما این دو را دو قالب تشریعی متفاوت می‌داند و آن را به تفکیک دو قالب «اموال خصوصی دولت» از «اموال عمومی دولت» در دانش حقوق تشبیه می‌کند و در بیان اولین بازتاب تفاوت این دو قالب تشریعی می‌نویسد:

«روش بهره‌برداری در هریک از این دو نوع و نیز نقشی که در مشارکت برای ساخت بنای جامعه اسلامی دارند، متفاوت است: در مورد زمین‌ها و ثروت‌هایی که در مالکیت عمومی همه امت هستند، زمامدار وظیفه دارد که آنها را برای برآوردن نیازهای مجموعه امت و تأمین منافع ایشان که به پیکره کلی جامعه مربوط است، به کار گیرد؛ مانند ساختن بیمارستان و تهیه دارو و فراهم ساختن زمینه‌های تعلیم و تربیت و دیگر مؤسسات اجتماعی عمومی که به همه جامعه خدمت می‌رسانند. از این رو جایز نیست که این‌گونه اموال که مالکیت عمومی دارند، در خدمت منافع بخشی خاص از امت به کار روند؛ به طوری که به منافع همه پیکره جامعه مربوط نباشد. مثلاً نمی‌توان از این اموال برای برخی فقیران سرمایه‌گذاری نمود ... همچنین، نمی‌توان منافع اموال تحت تملک عمومی را در مواردی مصرف کرد که زمامدار

شرعی مسئول تأمین آنها در زندگی شهروندان جامعه اسلامی است. اما اموال دولتی را هم می‌توان در زمینه منافع عمومی مجموعه جامعه به کار گرفت و هم برای طرحی مشروع و خاص استفاده نمود؛ مانند سرمایه‌گذاری برای افرادی از جامعه اسلامی که نیازمند سرمایه هستند یا دیگر مصالحی که زمامدار شرعی، مسئولیت آنها را برعهده دارد» (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۴۳۷-۴۳۸).

نظر به این تفاوت، شهید صدر به خوبی آگاه است که نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال» صرفاً در صورتی قابل طرح است که انفال ملک امام امت باشد - و ملکیت امام امت هم که با ملکیت دولت مشروع اسلامی امتداد می‌یابد (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۴۳۵)؛ زیرا اگر ملک عمومی امت باشد، نمی‌توان مصرف آن را به ناتوانان و نیازمندان اختصاص داد؛ بلکه باید در هزینه‌هایی مصرف نمود که فایده آن به مجموع امت برسد؛ به‌ویژه آنکه مرزهای اعتباری کنونی میان کشورهای اسلامی، فاقد هرگونه امضا و تأیید شریعت است و هزینه کردن انفال موجود در جغرافیای یک دولت اسلامی در راستای منافع مجموع امت اسلامی عملاً ناممکن و بسیار کم‌فایده می‌باشد. از این رو، صرفاً در صورتی یک دولت اسلامی کنونی می‌تواند از انفال به‌عنوان یک منبع مالی کارآمد برای تأمین اجتماعی ناتوانان و نیازمندان ساکن در قلمرو حکومت خود بهره‌برد که حق منع سایر افراد امت از این منابع را براساس مصلحت‌سنجی خردورزانه داشته باشد.

این درحالی است که اخیراً برخی از علما (مهدوی کنی، ۱۴۰۰، ص ۲۲۶-۲۲۸) و پژوهشگران (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۱۶ و ۹۴)، «ملکیت دولتی» در عرض «ملکیت عمومی» را انکار نموده و همه اموالی که در ادله ملک امام دانسته شده را در حقیقت ثروت عمومی با مصارف یکسان با اموالی که ملک مسلمانان معرفی شده، تلقی کرده‌اند. روشن است که این مطلب می‌تواند ثمرات گوناگونی در فقه داشته و از جمله مانع بزرگی برای اثبات نظریه ایشان در زمینه تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال باشد.^۱ بنابراین، در

۱. البته به باور نگارنده، مانعیت این نظر محدود به منظومه فکری شهید صدر و مبنای «حرمت صرف ملک مسلمین در مصلحت برخی از ایشان» نبوده، چنین نیست که اگر کسی صرف ملک مسلمین در مصالح برخی از ایشان را در صورت صلاحدید حاکم مشروع جامعه جایز بداند، بتواند همراهی کاملی با نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از انفال» داشته، فقط آن را مشروط به اذن حاکم بداند زیرا بعید نیست از آیه فئ استفاده شود که لزوم صرف فئ در هزینه‌های نیازمندان، حکم الهی غیرقابل تغییر است و لذا همان‌طور که - از دیدگاه بسیاری از فقها (یزدی و بسیاری از محشین، ۱۴۳۰ق، ج ۱۲، ص ۱۸۷) - نیمی از خمس باید صرف سادات نیازمند شده و تغییر آن با اذن حاکم جایز نیست، صرف انفال در هزینه نیازمندان نیز مشروط به صلاحدید حاکم نیست.

این تحقیق، ماهیت اموالی که در شریعت ملک امام دانسته شده را مورد بررسی و کاوش فقهی قرار می‌دهیم تا به هدف روشن شدن وحدت یا تغایر ماهیت آن با ملک مسلمین دست یابیم و درستی یا نادرستی این پیش فرض فقهی نظریه شهید صدر در تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال هویدا شود.

۲. پیشینه تحقیق

مطالعات صورت گرفته در زمینه «بهره‌مندی از منابع مالی اسلامی برای تأمین مالی تأمین اجتماعی» را می‌توان به دو دسته نظری و تجربی تقسیم نمود. در دسته اول مطالعات نیز دو رویکرد کلی حاکم است. در رویکرد اول، با نگاه مثبت به رهنمودهای اسلامی در زمینه منابع مالی تأمین اجتماعی و کارآمدی منابع مالی دینی برای آن، بررسی‌هایی صورت گرفته است:

• شعبان‌پور (۱۳۸۸) منابع تأمین اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم را مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیده که قرآن کریم سه منبع غنی «انفاق»، «زکات» و «صدقه» را برای تأمین و رفاه اجتماعی جامعه اسلامی اختصاص داده است.

• محتشمی و دیگران (۱۴۰۲) هم که درباره نظریه شهید صدر پیرامون تأمین مالی تأمین اجتماعی از منبع انفال بررسی‌هایی انجام داده‌اند، به این نتیجه دسته یافته‌اند که استفاده از انفال برای تأمین مالی تأمین اجتماعی، می‌تواند راه‌حلی اساسی در رفع کمبود مالی تأمین اجتماعی باشد و حکومت اسلامی موظف است در جهت گسترش عدالت اقتصادی، به اجرای این مهم اقدام نماید.

این پژوهش بحث فقهی پیرامون پیش فرض‌های نظریه شهید صدر را در رسالت خود نمی‌بیند و از کنار مباحث مطرح پیرامون ملکیت انفال و ماهیت ملکیت امام نسبت به آن عبور می‌کند و همین خلأ تحقیقات صورت گرفته در این زمینه و نوآوری پژوهش حاضر می‌باشد.

اما در رویکرد مقابل، فتحی (۱۴۰۰) با تحقیقاتی که در زمینه شیوه جمع‌آوری «خمس» و «زکات» از دیدگاه فقه شیعه داشته و به فقدان پشتوانه منصوص و مستحکم برای عنصر «اجبار» رسیده، نتیجه گرفته که نمی‌توان نظام تأمین اجتماعی را براساس آیات و روایات تعریف کرد و اسلام برای بسط «عدالت اجتماعی» یک نظام جامع و مدوّن ندارد و بنابراین، باید از عقلانیت تجربی برای اجرای این هدف عالی اسلام بهره برد.

البته روشن است که این محذور درباره منبع مالی بودن «انفال»، قابل طرح نیست؛ زیرا انفال از ابتدا ملک امام است و اگر تغایر ماهیت آن با ملک مسلمین ثابت شود، پشتوانه نداشتن عنصر اجبار نمی تواند مانعی برای استفاده از این منبع توسط حکومت اسلامی برای تأمین مالی تأمین اجتماعی باشد؛ زیرا از ابتدا این منبع تحت ملکیت و تسلط حکومت است و نیاز به اجبار مردم برای در اختیار حکومت قرار دادن آنها نیست.

در دسته دوم مطالعات نیز به بررسی تجربه کشورهای اسلامی در بهره‌مندی از منابع مالی دینی برای تأمین اجتماعی کشور پرداخته شده است؛ امتی (۱۴۰۰) کشورهای سرآمد در حوزه زکات و مصرف آن در نظام تأمین اجتماعی را عربستان سعودی، پاکستان، مالزی و اندونزی معرفی کرده و اهتمام آنها به آمار و گزارش‌های سالانه را بیشتر از سایر کشورهای اسلامی دانسته است.

در این پژوهش، دسته‌بندی این کشورها و چند کشور اسلامی دیگر براساس وضعیت «قانون زکات»، «کیفیت توزیع زکات» و «مصرف زکات» انجام شده و از جمله در بخش قانون زکات، کشورها در سه الگوی «جامع اجباری»، «داوطلبانه» و «عرفی و فاقد قانون زکات» دسته‌بندی شده‌اند و از میان ۵۷ کشور عضو سازمان همکاری اسلامی، ۴۲ کشور در دسته سوم معرفی شده‌اند و گفته شده در بیشتر کشورهای اسلامی، مدیریت زکات به سمت «خیریه‌ای شدن» در حرکت است.

اما درباره وحدت یا تغایر ماهیت ملک امام با ملک مسلمین، رحمانی و زروندی (۱۳۹۲، ص ۳۱) بیت المال اموال مسلمین را متفاوت با بیت المال اموال منصب امام دانسته‌اند و میان آنها تفاوت‌هایی شبیه تفاوت‌هایی که از شهید صدر نقل کردیم را بیان کرده‌اند؛ اما به بحث استدلالی پیرامون ادله وحدت و تغایر ملکیت امام و ملکیت مسلمانان پرداخته‌اند.

۳. روش تحقیق

روش این تحقیق، کیفی بوده و نسبت به ادله نظریه وحدت ملک امام و امت که از طریق منابع کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده، داده‌پردازی تحلیلی-انتقادی صورت گرفته است؛ چنان‌که داده‌های نقلی-وحيانی که از طریق سامانه‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای علمی گردآوری شده، به شیوه اجتهادی و با روش توصیفی-تحلیلی بررسی شده است.

۴. ادله تغایر ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان

دست کم برخی از طرفداران این دیدگاه تصریح کرده‌اند به اینکه در عرف فقها، ماهیت ملک امام از ملک مسلمین کاملاً تفکیک شده است (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۸۳) و نشانی از التزام به این نظر در دیدگاه فقیهان ادوار گذشته وجود ندارد؛ زیرا فقها برای تفکیک این دو سنخ ملکیت از یکدیگر، به ظاهر ادله‌ای تمسک می‌کنند که برخی از اموال را «ملک پیامبر ﷺ» یا «ملک امام» و برخی دیگر از اموال را «ملک مسلمین» می‌دانند و بنابراین، استدلال برعهده کسی است که می‌خواهد این دو گونه تعبیر را اشاره به حقیقتی واحد بدانند.

همچنین، اخبار تحلیل انفال برای شیعیان (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۴۳، ح ۲۳ و ص ۱۴۴، ح ۲۵ و ص ۱۴۵ ح ۲۶ و ۲۷) نیز دلالت روشنی بر این مطلب دارند؛ زیرا ظاهر این ادله آن است که وزان ملکیت امام، وزان ملکیت سایر مسلمانان نبوده و اذن و تحلیل ایشان صرفاً به‌عنوان ولایت ایشان بر اموال عمومی نیست؛ بلکه به‌عنوان اذن مالک بر استفاده از ملک خود می‌باشد. از میان این ادله، به اثبات صدور و دلالت یک روایت اکتفا می‌کنیم:

مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّفَّارُ عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ الْوَشَّاءِ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ بَرِيدٍ عَنِ الْفَضِيلِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: ... قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِفَاطِمَةَ عَلَيْهَا السَّلَامُ أَحَلِّي نَصِيبَكَ مِنَ الْفَيْءِ لِأَبَائِهِ شِيعَتِنَا لِيَطِيبُوا ... امیرالمؤمنین علیه السلام به حضرت فاطمه علیه السلام فرمودند: سهم خود از فئ را برای پدران شیعه ما حلال کن تا پاکیزه باشند (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۱۴۳).

بررسی سند روایت: به نظر می‌رسد -همان‌طور که برخی از بزرگان تصریح فرموده‌اند (شریف کاشانی، ۱۴۲۳ق، ص ۲۰۰؛ هیئت محققین نرم‌افزار درایه النور) - مقصود از «فضیل» در این طبقه که از امام صادق علیه السلام نقل روایت می‌کند، «فضیل بن یسار» است که توسط شیخ طوسی و نجاشی صریحاً توثیق شده است (طوسی، ۱۴۲۷ق، ص ۱۴۳؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۰۹ و ۳۶۲)؛ زیرا نام کامل وی در اسناد بسیاری از روایات آمده و به دلیل اختصاص او به این شهرت و کثرت روایت، در صورت اطلاق نام «فضیل»، فقط او می‌تواند مقصود باشد؛ اگرچه اگر «فضیل بن عثمان» یا «فضیل بن عیاض» نیز راوی باشند، باز توثیق صریح دارند (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص ۳۰۸ و ۳۱۰).

سایر رجالی که در این سند ذکر شده‌اند نیز صریحاً توثیق شده‌اند؛ چنان‌که طریق شیخ به محمد

بن حسن صفار (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۷۳) نیز همه ثقه‌اند؛ زیرا فقط فرزند احمد بن محمد بن حسن بن ولید توثیق صریح نشده که وثاقت او هم به دلیل اعتماد شیخ مفید بر او و اِکثار روایت از او^۱ قابل احراز می‌باشد.

بررسی دلالت روایت: دلالت این روایت، از چند جهت است:

اول، از این جهت که حضرت فاطمه زهرا (علیها السلام) از جهت حکومت بر مردم برخوردار نبوده‌اند تا اذن ایشان، از باب اذن ولی بر املاک مسلمین باشد.

دوم، از این جهت که ظاهر لفظ «نصیبک» آن است که نسبت ایشان با این اموال، همسان اختیار سایر مسلمانان نیست و ایشان نسبت ویژه‌ای با این اموال دارند.

سوم، از این جهت که امر حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام)، صرفاً ناظر به تحلیل برای شیعیان است؛ درحالی‌که اگر این اموال ملک عامه مسلمانان باشد، محروم کردن اکثریت قاطع مسلمانان از ملکشان و اختصاص دادن شیعیان به تحلیل این اموال، مخالف مصلحت جعل ملکیت برای جمیع مسلمانان و حتی چه بسا مخالف عدالت به نظر می‌رسد. پس معلوم می‌شود که این اموال، صرفاً ملک ایشان بوده که می‌توانستند برای برخی اذن تصرف قائل شده و بسیاری دیگر را محروم بدانند.

۵. ادله وحدت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان

اما ادله‌ای که از مطالب مطرح شده برای یگانگی ملکیت امام و ملکیت مسلمانان قابل برداشت است، عبارت‌اند از:

۵-۱. یکسان بودن مصرف آن در نیازهای عمومی

اگر ملکیت حکومت اسلامی (امام و رهبر) متفاوت با ملکیت ملت (عمومی) باشد، کم و کیف حدود اختیارات حاکم متفاوت خواهد شد؛ زیرا حاکم در دسته اول از اموال، با دستی بازتر، می‌تواند از آنها برای پیشبرد مکتب و هزینه‌های حفظ و اشاعه آن استفاده کند؛ اما بخش دوم از اموال، باید صرف پیشرفت و رفاه عمومی مسلمانان و توزیع عادلانه ثروت شود.

۱. این تعداد طبق گزارش نرم‌افزار درایة النور، ۱۴۹۰۷ روایت می‌باشد.

حال وقتی به آیاتی که ملکیت حاکم اسلامی را بیان می‌کند، نگاه می‌کنیم، می‌بینیم که مصرف آنها فقط برای حفظ و اشاعهٔ مکتب نیست و از همین برداشت می‌شود که این ملکیت، حقیقتی مغایر با ملکیت مسلمانان ندارد.

اما دلالت آیات از آن‌رو است که آیهٔ شریفهٔ سورهٔ انفال،^۱ دلیل ملکیت انفال برای خداوند متعال و پیامبر خدا ﷺ را ایجاد صلح و آرامش میان مردم و تحقق نیافتن نزاع میان آنها دانسته است؛ چنان‌که در آیهٔ فئ نیز دلیل تعلق فئ برای خداوند متعال، پیامبر خدا ﷺ، ذوی القربی و چند دسته از نیازمندان، جلوگیری از انحصار ثروت در دست اغنیاء دانسته شده است؛ درحالی‌که اگر ملکیت منصب امام متفاوت با ملکیت مسلمانان بود، این غرض حاصل نمی‌شد؛ بلکه صرف هزینه‌های حفظ و اشاعهٔ مکتب می‌شد (مه‌دوی کنی، ۱۴۰۰، ص ۲۲۶-۲۲۸).

نقد و بررسی: هیچ‌یک از مقدمات این استدلال درست به نظر نمی‌رسد؛ زیرا اولاً، دلیلی وجود ندارد که اگر ملک امام را مستقل از ملک مسلمانان بدانیم، عمده مصرف آن حفظ و اشاعهٔ مکتب خواهد بود؛ بلکه طبق ادلهٔ بسیار، مصرف املاک امام طبق صلاح‌دید وی تنظیم می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۳۹، ح ۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۵؛ حلبی، ۱۴۰۳ق، ص ۲۶۱؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۹۲) هرچند هزینه‌های شخصی امام (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۸، ح ۲۰ و ۲۵ و ۲۷؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۳۹-۱۴۰) یا هزینهٔ بینوایان و ناتوانان باشد؛ هرچند ناتوانان نامسلمان (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۲۹۲-۲۹۳، ح ۱۸). و ثانیاً، برداشت یادشده از آیات نه با روایات سازگاری دارد و نه با استظهار عرفی؛ توضیح آنکه:

دربارهٔ آیهٔ سورهٔ انفال، امین الإسلام طبرسی از اهل بیت علیهم‌السلام با سند صحیح نقل می‌کند که «انفال پس از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، ملک قائم مقام ایشان است تا در مصالح خود صرف نماید و هیچ‌کس را حقی در آن اموال نیست». همچنین، وی از ابن عباس و شماری دیگر از مفسران نقل می‌کند که شأن نزول آیه این بود که مردم از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم درخواست کردند که غنائم بدر را میان ایشان تقسیم کند. پس خداوند متعال با

۱. «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ قُلِ الْأَنْفَالُ لِلَّهِ وَالرُّسُولِ فَأَتَقُوا اللَّهَ وَاصْلِحُوا دَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ: از تو دربارهٔ انفال می‌پرسند؛ بگو: «انفال برای خدا و پیامبر است؛ پس تقوای خداوند پیشه کنید و میان خود صلح و آشتی برقرار کنید و خداوند و پیامبرش را اطاعت کنید، اگر ایمان دارید (انفال، ۱).

این آیه به آنها اعلام کرد که این اموال از آن خداوند و پیامبر ﷺ او است و مردمان را حقی در آنها نیست (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ج ۴، ص ۷۹۶). علامه طباطبائی نیز فرموده است چون مردمان در چگونگی تقسیم غنائم میان خود نزاع و اختلاف کردند، آیه نازل شد که اصلاً شما را در غنائم سهمی نیست و این اموال ملک خداوند متعال و پیامبر اوست؛ پس تقوای خداوند پیشه کنید و این اختلاف‌ها را کنار بگذارید (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۸-۹).

اما آیه فی، ظهور قوی‌تری در عدم ملکیت مسلمانان دارد؛ زیرا اولاً، ابتدا در آیه قبلی موضوع فی را «اموال به دست آمده بدون نبرد و قهر» می‌داند و روشن است که حکم این اموال در منابع خاصه (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۳۸ برداشت مؤلف از ادله و ص ۵۳۹، ح ۳ و ص ۵۳۴، ح ۵؛ فرات الکوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۲۲-۳۲۳؛ صدوق، ۱۳۷۶، ص ۵۲۷؛ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۳۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۷۸) و عامه (به‌عنوان نمونه: حدیث منقول از عمر بن خطاب در طوسی الف، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۸۲) متفاوت با حکم غنائم جنگی است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۷۴؛ محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص ۲۱۵؛ علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۷۱؛ انصاری ب، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۴۷) و ثانیاً، اگر همه مسلمانان مالک فی بودند که دیگر وجهی برای تخصیص به ذکر چند دسته خاص از مسلمانان که شأن امامت بر مسلمین هم ندارند (ایتام، در ماندگان و در راه ماندگان)، وجود نداشت.

روشن نیز هست که وقتی تقسیم اموال میان این چند دسته از مسلمانان صورت گیرد، محذور «انحصار گردش مال در میان ثروتمندان» نیز پیش نخواهد آمد و تنها راه جلوگیری از تحقق این محذور، ملک همه مسلمانان دانستن این اموال نیست؛ بلکه حتی اگر این اموال صرف حفظ و اشاعه مکتب شود نیز باز انحصار گردش این اموال در میان ثروتمندان شکسته می‌شود.

۵-۲. حیثیت تقییدیه بودن امامت در ملکیت امام

دومین دلیلی که برای وحدت ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان مطرح شده، این است که اموالی که در روایات، ملک امام معرفی شده، ملک شخص امام نیست؛ بلکه ملک منصب امامت است و امامت، حیثیت تقییدیه می‌باشد و شخصیت حقوقی ایشان مالک می‌شود؛ اما چون تلقی فقها از این روایات آن بوده که امامت، حیثیت تعلیلیه و واسطه در ثبوت حکم به ملکیت برای شخص امام بوده

است، از این رو میان ملکیت عمومی و ملکیت امام تفصیل قائل شده‌اند؛ اما اگر انفال را ملک شخصیت حقوقی امام بدانیم، هیچ تفاوت جوهری میان ملکیت منصب امامت و ملکیت مسلمانان نخواهد بود (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۸۵-۸۶).

نقد و بررسی: نهایت همراهی که با این استدلال می‌توان داشت این است که ملکیت منصب امامت با ملکیت مسلمانان جوهره و درون‌مایه اجتماعی یکسانی دارند. نکته‌ای که شهید صدر هم بدان تصریح فرموده اما نظر به تفاوت‌هایی که وی برای ملکیت منصب امامت (دولت) و ملکیت مسلمانان برشمرده (صدر، ۱۴۱۷ق، ص ۴۳۷-۴۳۹) و یک مورد آن در مقدمه مقاله نقل شد، دیگر مجاللی برای واحدانگاری حقیقت ملکیت امامت و ملکیت مسلمین باقی نمی‌ماند؛ چنان‌که هم برخی از فقیهانی که به ملکیت یا ولایت منصب امامت تصریح کرده‌اند، به تفاوت میان آن و ملکیت مسلمانان تصریح نموده‌اند (اصفهانی و خمینی، ۱۴۲۲ق، ص ۳۰۳ و ۳۱۶؛ خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۴۱-۴۲ و ص ۶۱؛ منتظری، بی‌تا، ص ۶۱ و ۶۷) و هم در دانش حقوق میان اموال دولتی خصوصی - همچون اموال وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی - با اموال دولتی عمومی همچون پل‌ها، موزه‌ها و معابر عمومی تفاوت قائل می‌شوند (کاتوزیان، ۱۳۸۸، ص ۶۸-۶۹).

این علاوه بر آن است که نگارنده در مقاله‌ای دیگر (صداقت و کاظمی نجفآبادی، ۱۴۰۴) به این موضوع به تفصیل پرداخته و افزون بر اثبات اینکه مالک انفال و خمس، شخص امام است و نه منصب امام، اثبات نموده که این دیدگاه، آسیبی به نظریه تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال نمی‌رساند و استفاده از این اموال شخص امام، برای ناتوانان و نیازمندان قابل پذیرش است.

۳-۵. حکم به ملکیت امام و ملکیت مسلمین نسبت به ارث بی‌وارث

سومین دلیل مطرح شده در این زمینه آن است که از یک سو می‌دانیم که دو شخص نمی‌توانند مالک تمام شیء واحد باشند و از سوی دیگر، درباره ارث بی‌وارث و سائبه (برده آزاد شده‌ای که تحت ولای هیچ آزادکننده‌ای نیست)، دو دسته دلیل وجود دارد: در یک دسته از روایات، ملک امام (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۷۱؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۶؛ طوسی ب، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۲۵۵) و در دسته دیگر، ملک مسلمانان دانسته شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۷۱؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۱۳۶؛

طوسی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۲۵۶؛ بلکه در یک روایت دربارهٔ دیهٔ مقتولی که وارث مسلمان ندارد، تعبیر شده: «ملک امام مسلمین است و آن را در بیت المال مسلمین قرار می‌دهد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۳۵۹)»؛ و این نشان می‌دهد که ملک امام و بیت المال یکی است و دو نوع مالکیت نداریم (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۸۶-۸۸).

نقد و بررسی: این استدلال نیز در صورتی درست است که تنها راه جمع عرفی میان روایات این باب همین مطلب باشد؛ اما نه تنها این تنها راه جمع عرفی نیست، بلکه تعارض بدوی میان همهٔ روایات باب نیز با این نکته حل نمی‌شود؛ زیرا در برخی از روایات، ارث سائبه برای کسی که او را آزاد نموده، دانسته شده (طوسی، ۱۴۰۷، ج ۹، ص ۳۹۴-۳۹۵) و طبق دو روایت، امیرالمؤمنین (علیه السلام) میراث شخص بی‌وارث را در اختیار همشهریانش قرار دادند (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۱۶۹، ح ۱ و ۲).^۱ اما جمع عرفی دیگری که میان این روایات توسط بسیاری از بزرگان مطرح شده (طوسی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۱۹۶؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۲۴۹؛ نراقی، ۱۴۱۵، ج ۱۹، ص ۴۲۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۹، ص ۲۶۰؛ مؤمن، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۵۷) و همهٔ روایات باب نیز با آن جمع می‌شود، آن است که ارث بی‌وارث از جمله سائبه، طبق بیشتر روایات، از انفال و ملک امام است؛ اما امام (علیه السلام) به عنوان مالک این اموال، در برخی از روایات بیان کرده‌اند که مصلحت را در هزینه کردن در کدام زمینه می‌بینند: گاه مصلحت را در هزینه کردن در مصالح عمومی مسلمانان می‌بینند - به‌ویژه آنکه در هر دو روایت مورد استناد مستدل، حضرت تعبیر «ملک مسلمانان» را به کار نمی‌برند؛ بلکه فقط می‌فرمایند: «این مال در بیت المال مسلمانان قرار داده شود» - و گاه در هزینه کردن در مصالح برخی از شهرهای اسلامی و گاه در هزینه کردن برای خصوص برخی از مسلمانان نیکوکار (مولای سابق او که وی را آزاد نموده).

۴-۵. قرینیت مال الله بودن انفال و بیت المال و فضای صدور روایات

چهارمین دلیلی که برای وحدت ماهیت ملکیت امام و ملکیت مسلمانان مطرح شده، این است که قرآن

۱. البته این معنا طبق لفظ «همشهریجه» یا «همشاریجه» است که در عمدهٔ نسخ آمده و در کلمات بسیاری از بزرگان نیز همین معنا برای آن ذکر شده است (صدوق، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۳۳۳؛ سیوری حلی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۲۰۱-۲۰۲ و مجلسی اول، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۳۴۲)؛ اما صاحب وسائل نقل می‌کند که در برخی از نسخ، «همشیریجه» آمده که در این صورت به معنای برادر یا خواهر رضاعی خواهد بود (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۶، ص ۲۵۶).

کریم انفال را ملک خداوند متعال می‌شمارد (انفال، ۱) و در شماری از روایات نیز برای تعبیر از بیت المال، تعبیر «مال الله» به کار برده شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۲۶۴؛ مغربی تمیمی، ۱۳۸۵ق، ج ۱، ص ۳۹۶؛ سید رضی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۶)؛ پس معلوم می‌شود ملکیت انفال برای خداوند و در طول آن برای امام، حقیقتی متفاوت با ملکیت بیت المال مسلمین ندارد؛ اما چون حاکمان غاصب و ظالم، از تعبیر «مال الله» و «مال الإمام» بودن انفال، سوء استفاده کرده و با امام و متولی مال الله دانستن خود، آن را در مصارف دلخواه و فامیلی هزینه می‌کردند و بسیاری از مسلمانان را از آن بی‌بهره می‌گذاشتند، اهل بیت علیهم‌السلام و یاران راستینشان همچون ابوذر تذکر دادند که این مال الله باید صرف مسلمانان شود و خلفا حق ندارند سلائق شخصی خود را معیار پربهره کردن عده‌ای و بی‌بهره گذاردن عده‌ای دیگر قرار دهند (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۸۸-۹۲).

نقد و بررسی: این استدلال نیز درست نیست؛ زیرا اولاً اینکه، هم بیت المال، مال الله باشد و هم انفال مال الله باشند، دلیل بر وحدت این دو نیست؛^۱ بلکه ممکن است مال الله اقسام گوناگونی داشته باشد که یک قسم آن بیت‌المال مسلمانان است و قسم دیگر آن انفال و املاک امام؛ بلکه برخی از بزرگان در خصوص «بیت‌المال» نیز تصریح کرده‌اند که دو اصطلاح دارد: بیت‌المال مسلمین و بیت‌المال امام شامل انفال و فئ (هاشمی شاهرودی و همکاران، ۱۴۳۲ق، ج ۴، ص ۱۸۰).

بنابراین، احادیث سه‌گانه‌ای که از امیرالمؤمنین علیه‌السلام نقل کرده‌اند، هیچ دلالتی بر مقصود ایشان ندارد؛ زیرا می‌دانیم که خلافت ظاهری امیرالمؤمنین علیه‌السلام در زمانی محقق شد که در اثر جنگ‌ها و لشکرکشی‌های گسترده حاکم قبلی، فتوحات و غنائم فراوانی برای مسلمانان حاصل شد و روشن است که زمین‌های آبادی که با جنگ فتح شود، ملک مسلمین است و نه ملک امام (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۲۹۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۳۴۷؛ علامه حلی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۷۱؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۲۲۷؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۵۵؛ عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۳، ص ۶۶) و لذا کاملاً محتمل است که این اموال بیت‌المال که حضرت نسبت به آنها تعبیر مال الله را به کار برده‌اند، از همین اموال حاصل شده با جنگ یا زکات یا سایر اموال متعلق به مسلمانان بوده باشد.

۱. این استدلال ایشان همچون آن است که گفته شود چون هم مرد را «انسان» خوانده‌اند و هم زن را، پس مرد و زن یک حقیقت هستند!

و ثانیاً، بر فرض یقین داشته باشیم که قطعا در بیت المال حاکمان غاصب، انفال نیز وجود داشته، باز هم امر اهل بیت علیهم السلام به لزوم صرف آنها در مصارف مسلمانان دلیل بر آن نیست که مسلمانان مالک این اموال هستند؛ بلکه ممکن است اهل بیت علیهم السلام به عنوان مالک این اموال (اعم از آنکه شخصیت حقیقی ایشان مالک باشد یا شخصیت حقوقی)، حکام را امر می‌کردند که باید این اموال در نیازهای مسلمانان صرف شود و نه در هوسرانی‌ها و دل‌خواسته‌های بی‌مبنای ایشان؛ دلیل این امر اهل بیت علیهم السلام نیز می‌تواند آن باشد که از یک سو در جو آن زمان، ادعای ملکیت ایشان نسبت به انفال، نه تنها از سوی حکام مقبول و مؤثر نمی‌افتاده، بلکه در برخی از زمان‌ها خلاف تقیه بوده است و از سوی دیگر، از پشتوانه مردمی خوبی نیز می‌توانسته برخوردار باشد و به تحقق دغدغه اهل بیت علیهم السلام نسبت به رفاه و سعادت امت و جلوگیری از حیف و میل اموال یاری رساند.

۵-۵. سیره خاندان وحی علیهم السلام

آخرین دلیلی هم که برای وحدت ماهیت مطرح شده، آن است که در سیره پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام دو کیسه جدا و دو بیت المال وجود نداشته و ثروت‌های نزد ایشان -چه از انفال حاصل می‌شده و چه از غیر آنها- در راه مصالح مسلمانان هزینه می‌شده است و استفاده شخصی از آن به حداقل استفاده، محدود بوده است و این مخالف ملکیت خصوصی امام می‌باشد. شیخ طوسی هم نقل کرده که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله، از اموال بنی‌نضیر که از انفال بود و بدون جنگ به دست مسلمانان افتاده بود، هزینه یک سال خود را برداشت و باقی‌مانده را برای مصالح مسلمانان هزینه نمود (سعدی، ۱۳۹۹، ص ۹۲-۹۳).

نقد و بررسی: این مطلب فقط یک ادعای بی‌دلیل نیست؛ بلکه ادله فراوانی در منابع عامه و خاصه برخلاف آن وجود دارد. به‌عنوان مثال در همین روایتی که ایشان از شیخ طوسی نقل می‌کند، عمر بن خطاب می‌گوید: چون اموال بنی‌نضیر بدون جنگ و نبرد به دست آمد، فقط برای رسول خدا صلی الله علیه و آله بود و مسلمانان را در آن حقی نبود و از این رو، ایشان هزینه‌های شخصی خود را از آن برداشتند (طوسی، ۱۴۰۷ الف، ج ۴، ص ۱۸۲-۱۸۳). روشن نیز هست که صرف باقی‌مانده این اموال در خرید جنگ‌افزارهایی به سود مسلمانان، نمی‌تواند کاشف از ملکیت مسلمانان باشد؛ زیرا امام مجبور نیست که ملک خود را در هزینه‌های شخصی صرف نماید؛ بلکه او پدر امت است (مجلسی دوم، ۱۴۰۳ق، ج ۳۶، ص ۴) و می‌تواند آنها را در مصالح امت هزینه نماید.

همچنین، در روایات شیعه مکرر بیان شده که چون فدک بدون نبرد به دست آمد، پیامبر خدا ﷺ آن را به حضرت فاطمه زهرا علیها السلام بخشید (به عنوان نمونه رک: فرات الکوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۲۳؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۳، ح ۵، صدوق، ۱۳۷۶، ص ۵۲۷؛ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۳۳). در صورتی که اگر این اراضی با جنگ و قهر به دست می آمد، طبیعتاً چنین بخششی مخالف قواعد بود.

۶. نتیجه گیری

اگرچه نظریه تأمین مالی تأمین اجتماعی از طریق انفال که توسط شهید صدر مطرح شده، از پشتوانه علمی متقنی برخوردار است، اما مقبول افتادن آن در مجامع علمی به عنوان مقدمه ای برای قانون گذاری براساس آن، نیازمند اثبات مقدماتی است که از جمله آنها این است که ملکیت انفال برای امام متغایر با ملکیت مسلمانان است و لذا مصرف آن نیز می تواند متفاوت باشد. بحث ها و بررسی های این مقاله نشان می دهد که نظریه شهید صدر از جهت این پیش فرض، با هیچ اشکالی روبه رو نیست و باید طبق ظواهر ادله و همراه با نظر مشهور میان فقیهان تمام اعصار، ماهیت ملکیت امام را متفاوت با ملکیت امت دانست؛ زیرا هیچ یک از ادله ای که برای صرف از این ظواهر ارائه شده اند، اتقان کافی ندارند.

منابع

* القرآن الکریم

- ابن براج، عبد العزیز (۱۴۰۶ق). المذهب. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ابن زهره، حمزة بن علی (۱۴۱۷ق). غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع. ج ۱، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- ابن فهد حلی، احمد بن محمد (۱۴۰۹ق). الرسائل العشر. چاپ اول، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- احمدوند، لیلا، صوفی مجیدپور، مسعود، و محمودزاده، محمود (۱۴۰۱). تأثیر ابزارهای سیاست‌های پولی و مالی بر منابع سازمان تأمین اجتماعی. تحقیقات مدل‌سازی اقتصادی، ۵۰، ۱۹۵-۲۲۳.
- اصفهانی، سیدابوالحسن، و خمینی، سیدروح‌الله (۱۴۲۲ق). وسیلة النجاة (مع حواشی الإمام الخمینی). چاپ اول، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
- امتی، محمدباقر (۱۴۰۰). وضعیت کشورهای اسلامی در بهره‌مندی از منابع زکات در نظام تأمین اجتماعی. تأمین اجتماعی، ۱۸ (۶۲)، ۳۱-۶۲.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵الف). الخمس. چاپ اول، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵ب). المکاسب. چاپ اول، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- بحرانی، یوسف (۱۴۰۵ق). الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، محقق/مصحح: محمد تقی ایروانی - سید عبد الرزاق مقرر. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. محقق/مصحح: گروه پژوهش مؤسسه آل‌البتین علیهم السلام، قم: مؤسسه آل‌البتین علیهم السلام.
- حسینی، سیدرضا (۱۳۹۴). الگوهای تأمین اجتماعی از دیدگاه اسلام و غرب. چاپ اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- حلبی، ابوالصلاح تقی الدین بن نجم الدین (۱۴۰۳ق). الکافی فی الفقه. اصفهان: کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین (علیه السلام).
- خمینی، سیدروح الله (۱۴۲۱ق). کتاب البیع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (علیه السلام).
- رحمانی، محمد، و زروندی، نفیسه (۱۳۹۲). تحلیلی بر جایگاه بیت المال از منظر فقه. معرفت سیاسی، ۱۰، ۲۹-۴۹.
- سبزواری، محمدباقر (۱۴۲۳ق). کفایة الأحکام. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- سعدی، حسین (۱۳۹۹). انفال در عصر غیبت. چاپ اول. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- سالار، حمزة بن عبد العزیز (۱۴۰۴ق). المراسم العلویة و الأحکام النبویة. ج ۱، قم: منشورات الحرمین.
- سیدرضی، محمد بن حسین بن موسی (۱۴۱۴ق). نهج البلاغة. چاپ اول، قم: مؤسسه نهج البلاغه.
- سیوری حلی، مقداد بن عبد الله (۱۴۰۴ق). لتنقیح الرائع لمختصر الشرائع. قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی (علیه السلام).
- شریف کاشانی، ملا حبیب الله (۱۴۲۳ق). منتقد المنافع فی شرح المختصر النافع: کتاب الخمس. قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.
- شعبان پور، غلامرضا (۱۳۸۸). منابع مالی تأمین و رفاه اجتماعی در قرآن کریم. هیات اجتماعی، (۱)۱، ۱۶۳-۱۸۸.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام. قم: مؤسسه المعارف الإسلامية.
- شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰ق). اللمعة دمشقیة فی فقه الإمامیة. چاپ اول، بیروت: دار التراث-الدار الإسلامية.
- صداقت، سیدعلی، و کاظمی نجفآبادی، مصطفی (۱۴۰۴)، بررسی ماهیت اموال امام از جهت ملکیت شخص حقیقی یا حقوقی امام با تأکید بر نظریه «تأمین مالی تأمین اجتماعی از انفال» شهید صدر، مطالعات اقتصاد اسلامی. Ies.2026.248541.2295/DOI: 10.30497

- صدر، سیدمحمدباقر (۱۴۱۷ق). اقتصادنا. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶). الأمالی. چاپ ششم، تهران: کتابچی.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸ق). عیون أخبار الرضا علیه السلام. تهران: نشر جهان.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن (چاپ ۵). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق). مجمع البیان. چاپ دوم، بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ الف). الخلاف. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ب). تهذیب الأحکام. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۷ق). رجال الشیخ الطوسی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۰ق). النهایة. چاپ دوم، بیروت: دار الکتب العربی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الإمامیة. تهران: المكتبة المرتضویة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۹۰ق). الإستبصار فیما اختلف من الأخبار. چاپ اول، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- عاملی، سید جواد (۱۴۱۹ق). مفتاح الكرامة فی شرح قواعد العلامة. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- عزیزی مهر، خیام (۱۴۰۱). درآمد های نفتی و سیاست های رفاهی؛ تجربه ای از برخی کشورهای نفت خیز. تأمین اجتماعی، ۱۸ (۶۳)، ۷۱-۱۰۴.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۲۰ق). تحریر الأحکام الشرعیة علی مذهب الإمامیة. چاپ اول، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۰ق). إرشاد الأذهان. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- فتحی، علی اشرف (۱۴۰۰). فقه شیعه و تأمین اجتماعی. تهران: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
- فرات الکوفی، ابن ابراهیم (۱۴۱۰ق). تفسیر فرات الکوفی. چاپ اول، تهران: مؤسسه الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامی.

- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۸). اموال و مالکیت. چاپ بیست و ششم، تهران: نشر میزان.
- کریمیان، زهرا (۱۴۰۱). تحلیل پایداری مالی صندوق بازنشستگی تأمین اجتماعی با استفاده از پویایی‌های سیستم در افق زمانی ۴۳۰۱، تأمین اجتماعی، ۱۸(۶۴)، ۱۳-۳۶.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- کاشف الغطاء، جعفر بن خضر (۱۴۲۲ق). کشف الغطاء عن مبهمات الشریعة الغراء. چاپ اول، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- مجلسی دوم، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- مجلسی اول، محمد تقی بن مقصود علی (۱۴۰۶ق). روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، به تحقیق: سید حسین موسوی کرمانی، علی پناه اشتهااردی، سید فضل الله طباطبائی. چاپ دوم، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
- محتشمی، علی، ابطحی، مصطفی، و طاهری، ابوالقاسم (۱۴۰۲). جایگاه انفال و نقش آن در نظام تأمین اجتماعی در ایران پس از انقلاب اسلامی. رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۷(۶۵)، ۲۳۷-۲۵۸.
- محقق حلّی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام، به تحقیق: عبد الحسین محمد علی بقال. چ ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- مشیری تبریزی، حسین (۱۳۹۸). ارزیابی مالی قوانین تأثیرگذار بر جریان منابع و مصارف سازمان تأمین اجتماعی، تأمین اجتماعی، ۵۴، ۱۵-۳۳.
- مغربی تمیمی، نعمان بن محمد (۱۳۸۵ق). دعائم الإسلام. دوم، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق). المقنعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید علیه السلام.
- منتظری، حسینعلی (بی تا). کتاب الخمس. چاپ اول، قم: بینا.
- مهدوی کنی، محمدرضا (۱۴۰۰). اصول و مبانی اقتصاد اسلامی در قرآن، تهیه و تنظیم: اصغر آقا مهدوی. تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- مؤمن، محمد (۱۴۲۵ق). الولاية الإلهية الإسلامية أو الحكومة الإسلامية. چاپ اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- نجاشی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق). رجال النجاشی: فهرست أسماء مصنفی الشيعة. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، به تحقیق: عباس قوچانی، علی آخوندی، ج ۲۱ و ۲۳ و ۲۹، چ ۷، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۵ق). مستند الشيعة فی أحكام الشريعة. چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
- هاشمی شاهرودی، سید محمود و همکاران (۱۴۳۲ق). موسوعة الفقه الإسلامی المقارن. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.
- یزدی و ۴۰ تن از محشین، (۱۴۳۰). العروة الوثقی، قم: مؤسسة السبطين العالمية.

References

- The Holy Qur'an. (n.d.).
- Aḥmadvand, L., Šūfī Majīdpūr, M., & Maḥmūdżādah, M. (1401 [2022/2023]). Ta'thīr-i Abzār-hā-yi Sīyāsāt-hā-yi Pūlī va Mālī bar Manābi-yi Sāzmān-i Ta'mīn-i Ijtīmāī [The Impact of Monetary and Fiscal Policy Instruments on the Resources of the Social Security Organization]. *Tahqīqāt-i Mudilsāzī-yi Iqtisādī*, 50, 195-223.
- Ali, A. Y. (Trans.). (2001). The Meaning of the Holy Qur'an (11th ed.). Amana Publications.
- Āmilī, Sayyid Jawād. (1419 AH). *Miftāḥ al-Karāmah fī Sharḥ Qawā'id al-'Allāmah* [The Key to Dignity in Explaining the Rules of al-Allāmah] (1st ed.). Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī Vābistah bih Jāmiyah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi Ilmīyah.
- Anṣārī, Murtaḍā ibn Muḥammad Amīn. (1415 AH-a). Al-Khums [The One-Fifth (Khums)] (1st ed.). Qum: Kungirah-yi Jahānī-yi Buzurgdāsht-i Shaykh A'zam Anṣārī.
- Anṣārī, Murtaḍā ibn Muḥammad Amīn. (1415 AH-b). Al-Makāsib [The Acquisitions] (1st ed.). Qum: Kungirah-yi Jahānī-yi Buzurgdāsht-i Shaykh A'zam Anṣārī.
- Azīzī Mehr, Kh. (1401 [2022/2023]). Darāmadhā-yi Naftī va Sīyāsāt-hā-yi Rafāhī; Tarjubah-ī az Barakhī Kishvar-hā-yi Naft-Khīz [Oil Revenues and Welfare Policies: An Experience from Some Oil-Rich Countries]. *Ta'mīn-i Ijtīmāī*, 18(63), 71-104.

- Baḥrānī, Yūsuf. (1405 AH). *Al-Ḥadā'iq al-Nāḍirah fī Aḥkām al-Itrah al-Ṭāhirah* [The Blooming Gardens on the Rulings of the Pure Progeny] (M. T. Irwānī & S. A. R. Muqarram, Eds.) (1st ed.). Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Faṭḥī, 'Alī Ashraf. (1400 [2021/2022]). *Fiqh-i Shī'ah va Ta'mīn-i Ijtimā'i* [Shiite Jurisprudence and Social Security]. Tehran: Mu'assasah-yi 'Ālī-yi Pazhūhish-i Ta'mīn-i Ijtimā'i.
- Furāt al-Kūfī, Ibrāhīm. (1410 AH). Tafsīr Furāt al-Kūfī [The Exegesis of Furāt al-Kūfī] (1st ed.). Tehran: Mu'assasat al-Ṭab' wa al-Nashr fī Wizārat al-Irshād al-Islāmī.
- Ḥalabī, Abū al-Ṣalāḥ Taqī al-Dīn ibn Najm al-Dīn. (1403 AH). Al-Kāfī fī al-Fiqh [The Sufficient in Jurisprudence]. Iṣfahān: Kitābkhānah-yi 'Umūmī-yi Imām Amīr al-Mu'minīn (AS).
- Hāshimī Shāhrūdī, S. M., et al. (1432 AH). Mawsū'ah al-Fiqh al-Islāmī al-Muqāran [Encyclopedia of Comparative Islamic Jurisprudence]. Qum: Mu'assasah-yi Dā'irah al-Ma'ārif al-Fiqh al-Islāmī 'alā Madhhab Ahl al-Bayt.
- Ḥurr al-Āmilī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1409 AH). *Tafṣīl Wasā'il al-Shīah ilā Tahṣīl Masā'il al-Sharī'ah* [Detail of the Means of the Shi'a to the Attainment of the Issues of Shari'ah] (Research Group of Mu'assasat Āl al-Bayt, Ed.). Qum: Mu'assasah-yi Āl al-Bayt (AS).
- Ḥusaynī, Sayyid Riḍā. (1394 [2015/2016]). Algū-hā-yi Ta'mīn-i Ijtimā'i az Dīdgāh-i Islām va Gharb [Models of Social Security from the Perspective of Islam and the West] (1st ed.). Qum: Pazhūhishgāh-i Ḥawzah va Dānishgāh.
- Ibn Barraĵ, Abd al-Azīz. (1406 AH). Al-Muḥadhdhab [The Refined] (1st ed.). Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī Vābistah bih Jāmiyah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi Ilmīyah.
- Ibn Fahd al-Ḥillī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1409 AH). *Al-Rasā'il al-Ashr* [The Ten Treatises] (1st ed.). Qum: Kitābkhānah-yi Āyat Allāh Marashī Najafī.
- Ibn Zuhrah, Ḥamzah ibn Alī. (1417 AH). *Ghunyāt al-Nuzū ilā Ilmay al-Uṣūl wa al-Furū* [The Sufficiency for Recourse to the Sciences of Principles and Branches] (1st ed.). Qum: Mu'assasah-yi Imām Ṣādiq (AS).
- Kāshif al-Ghiṭā', Ja'far ibn Khiḍr. (1422 AH). Kashf al-Ghiṭā' 'an Mubhamāt al-Sharī'ah al-Gharrah [Removing the Cover from the Ambiguities of the Illustrious Shari'ah] (1st ed.). Qum: Intishārāt-i Daftar-i Tablīghāt-i Islāmī Ḥawzah-yi Ilmīyah.

- Karīmiyān, Z. (1401 [2022/2023]). Taḥlīl-i Pāydārī-yi Mālī-yi Şundūq-i Bāzneshas-tigī-yi Ta'mīn-i Ijtimāī bā Istimāl az Pūyā'ī-hā-yi Niẓām dar Ufuq-i Zamānī 1430 [Analysis of the Financial Sustainability of the Social Security Pension Fund Using System Dynamics over a 1430 Horizon]. *Ta'mīn-i Ijtimā'ī*, 18*(64), 13-36.
- Kātūziyān, Nāşir. (1388 [2009/2010]). Amwāl va Milkiyyat [Properties and Owner-ship] (26th ed.). Tehran: Nashr-i Mīzān.
- Khomeini, Sayyid Rūḥ Allāh. (1421 AH). Kitāb al-Bay' [The Book of Sale]. Tehran: Mu'assasah-yi Tanẓīm va Nashr-i Āthār-i Imām Khomeini.
- Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb. (1407 AH). Al-Kāfī [The Sufficient]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Maghribī Tamīmī, Nu'mān ibn Muḥammad. (1385 AH). Da'ā'im al-Islām [The Pil-lars of Islam] (2nd ed.). Qum: Mu'assasah-yi Āl al-Bayt (AS).
- Mahdavi Kanī, M. R. (1400 [2021/2022]). Uşūl va Mabānī-yi Iqtisād-i Islāmī dar Qur'ān [Principles and Foundations of Islamic Economics in the Quran] (A. Āqā Mahdavi, Prep.). Tehran: Dānishgāh-i Imām Şādiq (AS).
- Majlisī I, Muḥammad Taqī ibn Maqşūd 'Alī. (1406 AH). Rawḍat al-Muttaqīn fī Sharḥ Man Lā Yaḥḍuruh al-Faqīh [The Garden of the Pious in Explanation of 'He Who Has No Jurist Present'] (S. H. Mūsawī Kirmānī, Ā. Pishtihārdī, & S. F. Ṭabāṭabā'ī, Eds.) (2nd ed.). Qum: Mu'assasah-yi Farhangī-yi Islāmī-yi Kūshānbūr.
- Majlisī II, Muḥammad Bāqir. (1403 AH). Bihār al-Anwār [Oceans of Lights]. Bei-rut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Muḥaqqiq al-Ḥillī, Ja'far ibn Ḥasan. (1408 AH). Sharā'ī' al-Islām fī Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām [The Islamic Laws in Matters of the Permissible and the Prohibited] ('A. H. Muḥammad 'Alī Baqqāl, Ed.) (2nd ed.). Qum: Mu'assasah-yi Ismā'īliyyān.
- Muḥtashamī, 'A., Abtaḥī, M., & Ṭāhirī, A. (1402 [2023/2024]). Jāyghāh-i Anfāl va Naqsh-i Ān dar Niẓām-i Ta'mīn-i Ijtimā'ī dar Īrān ba'd az Inqilāb-i Islāmī [The Position of Anfal and Its Role in the Social Security System in Iran after the Islamic Revolution]. *Rāhyāft-i Inqilāb-i Islāmī*, 17*(65), 237-258.
- Mu'min, Muḥammad. (1425 AH). Al-Wilāyah al-Ilāhīyah al-Islāmīyah aw al-Ḥukūmah al-Islāmīyah [The Divine Islamic Governance or the Islamic Govern-ment] (1st ed.). Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī Vābistah bih Jāmiāh-yi Mudar-risīn-i Ḥawzah-yi Ilmīyah.

- Mufīd, Muḥammad ibn Muḥammad ibn Nu‘mān. (1413 AH). Al-Muqni‘ah [The Convincing]. Qum: Kungirah-yi Jahānī-yi Hazārah-yi Shaykh Mufīd.
- Muntazirī, Ḥusayn ‘Alī. (n.d.). Kitāb al-Khums [The Book of Khums] (1st ed.). Qum: [n.p.].
- Mushīrī Tabrīzī, Ḥ. (1398 [2019/2020]). Arzyābī-yi Mālī-yi Qavānīn-i Ta‘thīr guzār bar Jayrān-i Manābi va Maṣārif-i Sāzmān-i Ta‘mīn-i Ijtimāi [Financial Evaluation of Laws Affecting the Flow of Resources and Expenditures of the Social Security Organization]. *Ta‘mīn-i Ijtimā‘ī*, 54, 15-33.
- Najāshī, Aḥmad ibn ‘Alī. (1407 AH). Rijāl al-Najāshī: Fihrist Asmā’ Muṣannifī al-Shī‘ah [Al-Najāshī’s Biographical Evaluation: Index of Names of Shiite Authors]. Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī Vābistah bih Jāmiyah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi Ilmīyah.
- Najafī, Muḥammad Ḥasan. (1404 AH). Jawāhir al-Kalām fi Sharḥ Sharā‘i‘ al-Islām [Jewels of Discourse in the Explanation of the Islamic Laws] (A. Qūchānī & Ā. Ākhūndī, Eds.) (Vols. 21, 23, 29, 7th ed.). Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Narāqī, Aḥmad ibn Muḥammad Mahdī. (1415 AH). Mustanad al-Shī‘ah fi Aḥkām al-Sharī‘ah [The Shiite Authority on the Rulings of Shari‘ah] (1st ed.). Qum: Mu‘assasah-yi Āl al-Bayt (AS).
- Qara‘i, S. A. Q. (Trans.). (2004). The Qur’an with a Phrase-by-Phrase English Translation. ICAS Press.
- Raḥmānī, M., & Zarvandī, N. (1392 [2013/2014]). Taḥlīlī bar Jāyghāh-i Bayt al-Māl az Manzar-i Fiqh [An Analysis of the Status of the Public Treasury from the Perspective of Jurisprudence]. *Ma‘rifat-i Siyāsī*, 10, 29-49.
- Sabziwārī, Muḥammad Bāqir. (1423 AH). Kifāyat al-Aḥkām [The Sufficiency of Rulings] (1st ed.). Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī Vābistah bih Jāmiyah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi Ilmīyah.
- Sadī, Ḥusayn. (1399 [2020/2021]). *Anfāl dar Aṣr-i Ghaybat* [Anfal in the Era of Occultation] (1st ed.). Tehran: Dānishgāh-i Imām Ṣādiq (AS).
- Ṣadr, Sayyid Muḥammad Bāqir. (1417 AH). Iqtisād-nā [Our Economics]. Qum: Daftar-i Tabliḡhāt-i Islāmī.
- Ṣadūq, Muḥammad ibn ‘Alī. (1376 [1997/1998]). Al-Amālī [The Dictations] (6th ed.). Tehran: Kitābchī.

- Ṣadūq, Muḥammad ibn Alī. (1378 AH). *Uyūn Akhbār al-Riḍā (AS)* [The Springs of al-Riḍā's (AS) Traditions]. Tehran: Nashr-i Jahān.
- Sallār, Ḥamzah ibn Abd al-Azīz. (1404 AH). Al-Marāsīm al-'Alawīyah wa al-Aḥkām al-Nabawīyah [The Alawid Rites and the Prophetic Rulings] (1st ed.). Qum: Manshūrāt al-Ḥaramayn.
- Shabān Pūr, Gh. (1388 [2009/2010]). Manābi-yi Mālī-yi Ta'mīn va Rafāh-i Ijtimāi dar Qur'ān-i Karīm [Financial Resources of Social Security and Welfare in the Holy Quran]. *Ilāhīyāt-i Ijtimāi, 1(1), 163-188.
- Shahīd al-Awwal, Muḥammad ibn Makkī. (1410 AH). Al-Lum'ah al-Dimashqīyah fī Fiqh al-Imāmīyah [The Damascene Glimmer on Imami Jurisprudence] (1st ed.). Beirut: Dār al-Turāth - al-Dār al-Islāmīyah.
- Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn ibn Alī. (1413 AH). *Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'i' al-Islām* [The Paths of Understanding to the Refinement of Islamic Laws]. Qum: Mu'assasah-yi al-Maārif al-Islāmīyah.
- Sharīf Kāshānī, Mullā Ḥabīb Allāh. (1423 AH). Muntaqid al-Manāfi' fī Sharḥ al-Mukhtaṣar al-Nāfi': Kitāb al-Khums [The Selector of Benefits in Explaining the Useful Compendium: The Book of Khums]. Qum: Markaz-i Taḥqīqāt-i Kāmbūyutarī-yi 'Ulūm-i Islāmī.
- Sharīf al-Raḍī, Muḥammad ibn Ḥusayn ibn Mūsā. (1414 AH). Nahj al-Balāghah [The Peak of Eloquence] (1st ed.). Qum: Mu'assasah-yi Nahj al-Balāghah.
- Ṣidāqat, S. A., & Kāzīmī Najaf Ābādī, M. (1404 [2025/2026]). Barrisī-yi Māhīyat-i Amwāl-i Imām az Jihāt-i Milkiyyat-i Shakhṣ-i Ḥaqīqī yā Ḥuqūqī-yi Imām bā Ta'kīd bar Nazarīyah-yi 'Ta'mīn-i Mālī-yi Ta'mīn-i Ijtimāi az Anfāl'-i Shahīd Ṣadr' [Investigating the Nature of Imam's Assets Regarding the Real or Legal Personality of the Imam Emphasizing Shahid Sadr's Theory of "Financing Social Security from Anfāl'"]. *Muṭāliāt-i Iqtisād-i Islāmī*. Advance online publication. <https://doi.org/10.30497/Ies.2026.248541.2295>
- Siwarī al-Ḥillī, Miqdād ibn Abd Allāh. (1404 AH). *Al-Tanqīḥ al-Rā'i' li-Mukhtaṣar al-Sharā'i'* [The Sublime Refinement of the Compendium of Islamic Laws]. Qum: Intishārāt-i Kitābkhānah-yi Āyat Allāh Marashī Najafī.
- Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan. (1408 AH). Majma' al-Bayān [The Compendium of Elucidation] (2nd ed.). Beirut: Dār al-Ma'rifah.

- Ṭabāṭabā'ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur'ān* [The Balance in Quranic Exegesis] (5th ed.). Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1387 AH). *Al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmīyah* [The Expanded Work on Imami Jurisprudence]. Tehran: Al-Maktabah al-Murtaḍawīyah.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1390 AH). *Al-Istibṣār fī mā Akhtalafa min al-Akḥbār* [The Deliberation on Contradictory Hadiths] (1st ed.). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1400 AH). *Al-Nihāyah* [The Ultimate] (2nd ed.). Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1407 AH-a). *Al-Khilāf* [The Divergence (of Opinions)] (1st ed.). Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1407 AH-b). *Tahdhīb al-Aḥkām* [The Rectification of Rulings]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah.
- Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan. (1427 AH). *Rijāl al-Shaykh al-Ṭūsī* [Biographical Evaluation of al-Shaykh al-Ṭūsī]. Qum: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī Vābistah bih Jāmīah-yi Mudarrisīn-i Ḥawzah-yi Ilmīyah.
- Umtī, Muḥammad Bāqir. (1400 [2021/2022]). *Vaḏīyat-i Kishvar-hā-yi Islāmī dar Bihrah-mandī az Manābi-yi Zakāt dar Niẓām-i Ta'mīn-i Ijtimāī* [The Status of Islamic Countries in Benefiting from Zakat Resources in the Social Security System]. **Ta'mīn-i Ijtimāī*, 18(62), 31-62.
- Yazdī, & 40 marginal annotators. (1430 AH). *Al-'Urwah al-Wuthqā* [The Firm Bond]. Qum: Mu'assasat al-Sibṭayn al-'Ālamīyah.